

basic education

Department:
Basic Education
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

NATIONAL SENIOR CERTIFICATE

GIREIDI YA 12

TSHIVENDA LUAMBO LWA HAYANI (HL)

BAMMBIRI LA U THOMA (P1)

LARA 2019

MARAGA: 70

TSHIFHINGA: Awara 2

Bammbiri ili li na masiatari a 13.

NDAELA NA MAFHUNGOTHANGELI

1. Bammbiri ili li na KHETHEKANYO THARU:

KHETHEKANYO YA A:	Tholokanyondivho	(30)
KHETHEKANYO YA B:	Manweledzo/Samari	(10)
KHETHEKANYO YA C:	Zwivhumbeo na milayo ya kushumisele kwa luambo	(30)

2. Vhalani ndaela DZOTHE nga vhuronwane.

3. Fhindulani mbudziso DZOTHE.

4. Thomani KHETHEKANYO INWE na INWE kha siatari LISWA.

5. Hune KHETHEKANYO INWE na INWE ya fhelela hone ni talele.

6. Nomborani phindulo dzaŋu zwi tshi anana na kunomborelwe kwo shumiswaho kha ili bammbiri la mbudziso.

7. Ni tshi fhedza u fhindula mbudziso inwe na inwe, ni pfuke mutaladzi.

8. Ni dzhiele nzhele mupeleto na kufhatelwe kwa mafhungo.

9. Tshifhinga tsho anganyiwaho:

KHETHEKANYO YA A:	Minetse ya 50
KHETHEKANYO YA B:	Minetse ya 30
KHETHEKANYO YA C:	Minetse ya 40

10. Nwalani nga vhudele, nahone zwi vhaleaho.

KHETHEKANYO YA A: THOLOKANYONDIVHO**MBUDZISO YA 1: U VHALA U ITELA THALUTSHEDZO NA U PFESESA**

Vhalani TSHIBVELEDZWA TSHA A NA TSHA B uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo vhudziswaho.

TSHIBVELEDZWA TSHA A**MUBEBI NDI TSUMBANDILA KHA N'WANA**

- 1 N'wana muñwe na muñwe a tshi da shangoni hu vha hu si na zwine a talukanya, khae tshiñwe na tshiñwe tshi vha tsho luga. U vha mubebi wa n'wana ufhio na ufhio zwi toda vhudifhinduleli ho pfumaho lufuno lwa u kona u alusa n'wana. Zwi dura u kondelela, u vha na mbonelaphanda na u kona u khwathisa tshanda zwi tshi da kha mikhwa na milayo ine ya tea u tevhedzwa hu u itela vhumatshelo ha muta wothe. 5
- 2 Musi n'wana a tshi aluwa, hu vha na u toda u divha khathihi na u tshenzhema nga ha zwine a khou tanga na nazwo. Ndi henefha hune khombo dzo fhambanaho dza tewa u thivhelwa. N'wana a songo tendelwa u tamba tsini na zwishumiswa zwi no duga mulilo, a dovhe hafhu a kaidzwe kha u bambela madini manzhi hu u itela u thivhela khombo. Nga zwenezwi, n'wana u kona u disikela maano na ndivho ya u dilonda madzuloni a u vhamba maano ntsa yo fhira. 10
- 3 Vhabebi vha tou vha tshivhoni kha vhana vhavho. U gudisa n'wana mikhwa yavhudi ndi u tava mbeu ine ya medza mutomba wo takalaho, une wa ri u titima wa fhedza nga u pakata khula. Ndi zwa vhutogwa u tshila nga ndila yo lulamaho sa izwi vhana vha tshi tevhedza maitele a vhatu vhané vha tshila navho. U sumbedza n'wana ndila ndi u mu fha vhutali na ndivho zwine a do kona u tshila ngazwo huñwe na huñwe na muthu muñwe na muñwe. Mubebi uyo a nga si vuwe o niwa nga thoni nga mikhuvha ya uyo n'wana ane a do vha o roredzwa mapfura ndevheni. Ndi fhala hune mubebi a do dirwa khana sa izwi n'wana wa mbevha a sa hangwi mukwita. 20
- 4 U divha khonani dza n'wana na hune n'wana a tamba hone kha zwi vhe zwiñwe zwa zwiteñwa zwa vhutogwa zwa u kona u langa n'wana. Kha vha divhe vhabebi vha khonani dza n'wana wavho u itela u davhidzana navho nga zwifhinga zwothe. Izwi zwi thusa uri n'wana a divhe uri mubebi wawe u na vhulondo u gumafhi. Ndi ndugelo ya mubebi u sa tendela n'wana a tshi ya madikitani a vhusiku na dzikhonani, ngauri zwi na masiandaitwa a si avhudi. 25 30

- 5 Vhana musu vhe nga tshavho vha a neana mitsiko hu tshi toḁou sumbedzwa uri ndi nnyi o ṭalifhaho na u kona u ita zwithu u fhira vhaṅwe. Ndi heneḁho hune ra wana vha tshi ṭatisana nga u nwa mahalwa na u daha zwidzidzivhadzi vha fhedza nga u ḁidzhenisa kha zwa vhudzekani vhu songo tsireledzeaho, u ralo hu u itela u ṭanganedzwa nga tshigwada tshenetsho. Ndi vhuḁifhinduleli ha mubebi u ḁzula fhasi na ṅwana wawe a mu vhudza ngoho dza vhutshilo musu ṅwana a sa athu u ṭangana na zwikhakhisi zwine zwa nga mu piringedza kha vhumatshelo havḁudi. 35
- 6 Musu zwi tshi ḁa kha zwileludzi zwa vhudavhidzani, vhabebi kha vha vhetshele vhana mikano ya kushumisele kwazwo. Kha vha kaidzwe u davhidzana na vhathu vhane vha sa vha ḁivhe kha *Facebook* ngauri zwi fhedzisela zwo vha dzhenisa khomboni. Hufha na Vhavenda vho ḁi amba vhe ṅwana mu-ḁa-malofha mavhisi thumbuni u onya hawe. 40
- 7 Mubebi kha ite uri ṅwana a mu fhulufhele nga u vha tsinisa nae u fhirisa khonani kana muṅwe wa shaka. Zwenezwo zwi ita uri ṅwana na musu e na thaidzo a wane zwi tshi mu lelutshela u vhudza mubebi wawe. ṅwana a songo vha na tshiphiri tshine a dzumbela mubebi ngauri ndi zwa ndeme uri mubebi a ṭavhanye u ḁivha khaedu dza ṅwana wawe kana musu hu na zwiṅwe zwi songo dzulaho zwavḁudi. Naho zwo ralo, hu ḁi vha na zwine ṅwana a nga pfa a tshi tata u zwi vhudza mubebi, ngauralo mubebi a nga vha ene ane a nga mu tsivhudza u ya kha muṅwe wa shaka ane a mu fhulufhela. 45
- 8 Mulayo na kale itali u wone mutheo une wa fhaṭa mvumbo kana vhuvha ha muthu. ṅwana kha gudiswe milayo na ṭhonifho a tshee mutuku zwi tshi ya nga mvelele ya lushaka lwa hawe vhunga thanda i tshi khothololwa i tshee nṅu. U losha kha Vhavenda ndi maṅwe a maitele o khetheaho a u sumbedza ṭhonifho, nahone ṅwana u tea u aluwa nao. ṅwana wa musidzana ho ngo tea u amba kana u ṅetshedza vhathu vhahulwane o ima; u tea u gwadama u sumbedza ṭhonifho. Mutukana ene u tea u bvula muṅadzi musu a tshi lumelisa vhathu vhahulwane kana musu a tshi dzhena mudini. 55
- 9 Ngoma dza sialala dzi na ṭhuthuwedzo khulwane kha kualutshela kwa ṅwana wa Muvenda. ṅwana a yaho ngomani u wana ndayo dzine dza mu gudisa mikhwa yavḁudi na u kona u kondelela nyimele dzo fhambanaho, ngauralo a mbo vha mualuwa o dziaho. Musevetho, vhusa na domba zwi fhaṭa ṅwana wa musidzana uri a vhe mufumakadzi ane a ḁo kona u imedzana na nyimele dzi konḁaho dza vhuhadzi. Murundu, tshiṭambo na thondo zwi fhaṭa ṅwana wa mutukana uri a ḁo kona u vha munnanna ane a ḁo vha ṭhoho ya muḁi a re na vhuḁifhinduleli ho ṭaluleaho. 65
- 10 Ndi ngoho, vhabebi vha na mushumo u sa takuwi wa u fhaṭa vharangaphanda vha matshelo. Vhana na vhone kha vha pfe vha dovhe vha ṭhonifhe vhabebi, ndi hone vha tshi ḁo lalama vha shulwa na miṭoḁo. 70

[Zwi bva kha: *Thimu ya Vhatoli*]

TSHIBVELEDZWA TSHA B

[Tshiko: www.google.co.za]

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA A

1.1 Vhalani mitaladzi ya 1–2.

Ndi ngani n̄wana mut̄uku a sa koni u fhambanya vhuḏi na vhuḅhi?

(1)

1.2 Vhalani mitaladzi ya 4–6.

Ndi zwifhio zwine mubebi a tea u zwi dzhiela nzhele malugana na kualusele kwa n̄wana? Bulani ZWIVHILI fhedzi.

(2)

1.3 Vhalani phara ya 2.

Sumbedzani zwithu ZWIVHILI zwine mubebi a tea u ita kha u tsireledza n̄wana uri a si wele khomboni.

(2)

1.4 Vhalani phara ya 3.

Sumbedzani vhuḏifari ho teaho mubebi mut̄ani. Bulani ZWIVHILI fhedzi.

(2)

1.5 Sedzani mitaladzi ya 24–30: 'U ḏivha khonani ... a si avhuḏi.'

Ndi zwifhio ZWIVHILI zwihulwane zwine muiwali a khou eletshedza nga mafhungo a iyi phara?

(2)

1.6 Vhalani phara ya 5.

Bviselani khagala ndivho khulwane ya muñwali malugana na mafhungo a phara iyi. (2)

1.7 Kha phara ya 8, hu na murero.

Talutshedzani uri u thusedza hani u tandavhudza muhumbulo muhulwane une wa wanala kha iyi phara. (2)

1.8 Nangani phindulo yoneyone kha mutevhe wo ñekedzwaho.

Vhushaka havhudi vhukati ha ñwana na mubebi mutani vhu diswa nga nthani ha u ...

A rengela ñwana zwiambaro zwavhudi.

B tendela vhana vha tshi ita zwine vha funa.

C tutuwedza vhushaka havhudi vhukati ha mubebi na ñwana.

D tendela ñwana a tshi vha o vhofholowaho u ya nga ndayotewa. (1)

1.9 Vhalani phara ya 7.

U ya nga phara iyi, muñwali u tana mvelele mbili dzine dza kudana. Dzi buleni ni dovhe ni sumbedze uri dzi kudana hani. (4)

1.10 U ya nga phara ya 5, arali no vha ni mubebi wa uyo ñwana ane a khou didzhenisa kha zwiito zwo bulwaho afho, no vha ni tshi do ita mini? Bulani ZWIRARU fhedzi. (3)

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA B

1.11 Ndi tshini tshine muoli a tama ri tshi tshi guda nga itshi tshifanyiso? (2)

1.12 Talutshedzani vhupfiwa/vhudiipi hani malugana na zwine na khou vhona kha tshifanyiso itshi. Tikedzani phindulo yañu. (2)

1.13 U ya nga ha kuhumbulele kwanu, ni vhona maitele a re tshifanyisoni itshi a tshi tangedzea lushakani naa? Tikedzani phindulo yañu nga mbuno MBILI. (2)

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA A NA TSHA B

1.14 Talutshedzani vhumani vhune ha vha hone vhukati ha mafhungo a re kha TSHIBVELEDZWA TSHA A na TSHIBVELEDZWA TSHA B. Tandavhudzani phindulo yañu. (3)

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA A: 30

KHETHEKANYO YA B: MANWELEDZO/SAMARI**MBUDZISO YA 2: U NWELEDZA NGA MAIPFI ANU**

Vhalani TSHIBVELEDZWA TSHA C nga vhuronwane. Afha hu tandavhudzwa zwiinwe zwa zwine zwa disa mutakalo wavhuḁi muvhilini wa muthu.

THANYELANI: Ni lavhelelwa u ita zwi tevhelaho:

1. Nweledzani nga maipfi anu ni tshi sumbedza **maga a teaho u tevhedzwa kha u langa khofhe u itela mutakalo wavhuḁi wa muthu.**
2. Nwalani PHARA yo lunzhedanaho tshidele, ni shumise maipfi anu.
3. Manweledzo anu a faredze mbuno dza SUMBE dzi kha PHARA nga maipfi a sa fhiri 90.
4. A NI LAVHELELWI u dzhenisa thoho ya manweledzo.
5. Sumbedzani tshivhalo tsha maipfi mafheloni a manweledzo anu.

TSHIBVELEDZWA TSHA C**MUSI MUVHILI WO NETA ...**

Kanzhi ri di pfa vhomuthumunzhi musi vha tshi ya u edela vha tshi ri vha khou ya u awela kana u isa marambo manweni. U edela ndi maitele avhuḁi a u awedza muvhili khathihi na muhumbulo, fhedzi vhanzhi ri wana vha tshi dikhakhisa nga u nyefula maitele haya.

Musi muthu o neta u tea u diambusa hu u itela u bvisa mabiko na u netulusa muvhili uri khofhe dzi fare zwavhuḁi. U tamba musi u sa athu u edela zwi tsidulula muvhili na zwiendanungo u itela uri muvhili u vuwe u na mafulufulu maswa.

Lufherani Iwa u edela kha hu vhe fhethu ho dzikaho hu si na phosho uri muvhili u awele zwavhuḁi hu si na u khakhisea nga miungo ya radio, thelevishini kana lutingothendeleki. U tangedza lutingo vhusiku muthu o edela zwi vhangani uri u dzhie tshifhinga u dovha hafhu wa farwa nga khofhe. Zwenezwo muhumbulo u nga si kone u awela lwo teaho, ngauralo phosho yothe i tea u vha kule na muthu o edelaho.

Muthu u tea u edela tshifhinga tsho linganelaho tshine tsha anganyelwa heneffa kha awara dza malo uri a vuwe muvhili wawe wo netuluwa. U kumedza wo dzula zwi ita uri muthu a kondelwe nga u farwa nga khofhe musi tshifhinga tsha u edela tshi tshi swika, zwa vho kombetshedza uri musi tshifhinga tshine a tea u vuwa ngatsho tsho swika, a vho kundelwa u vuwa ha mbo di vha u rongomelwa hawe.

Zwiludi naho zwi zwa ndeme muvhilini wa muthu, zwi tea u nwiwa tshifhinga tsha u edela tshi sa athu u swika ngauri zwi ita uri muthu a vuwe lu sa fheli a tshi ya u dithusa. Mishonga ya u thivhela khofhe a yo ngo vhuya ya fanywa u nwiwa ngauri i khakhisa kuedetshele kwavhudi. Muthu u vho sala a tshi edela khuhu dzi tshi lila nga u shumisa zwidzidzivhadzi zwi tusaho khofhe.

Ndi zwa ndeme u tandulula thaidzo ye muthu a tangana nayo masiari musi a sa athu u edela ngauri zwa sa ralo u do fhedza tshifhinga tshilapfu a tshi khou humbulesa nga hayo.

U edela ndi tshipida tsha ndeme kha muthu muñwe na muñwe a tshilaho sa izwi tshi tshi awedza muvhili na muhumbulo.

[Zwi bva kha: *Thimu ya Vhatoli*]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA B: 10

KHETHEKANYO YA C: ZWIVHUMBEO NA MILAYO YA KUSHUMISELE KWA LUAMBO

MBUDZISO YA 3: U SENGULUSA KHUNGEDZELO

Talelani khungedzelo (TSHIBVELEDZWA TSHA D) i re afho fhasi uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo vhudziswa.

TSHIBVELEDZWA TSHA D

FUWANDIVHO!!!

- Ndi bu^o lifhio line vha to^a u li tev^hela?
- Kha vha da^dali fhano Fuwaⁿdivho!
- Haya ha vhapfumbudzi vho bikwa^ho vha vhibva.
- A ri dzimi ndivho, ri tou nweledza.
- Vhaswa na vhaaluwa tshone tshipikwa tshashu.
- Ri vha gudisa miⁿwedzi ya rathi, arali vha kona nga miⁿa luafhulelo ndi ida-u-vhone!
- Vha tshi ri to^a ri henefha mafhandeni a Dandila na Tshadumbu.
- Vhu^tumani hashu khovhu: 078 4276578 kana fuwaⁿdivho@gmail.com

[Tshi bva kha: images.google]

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA D

- 3.1 Ndi tshikili-de tshine mukungedzeli a khou ri tanela tshone? Ndi ngani ni tshi ralo? (2)
- 3.2 Lifurase asili: 'A ri dzimi ndivho'.
Talutshedzani mulaedza une mukungedzeli a tama u u isa kha vhaṭaleli vha iyi khungedzelo nga u shumisa fhungo ili. (2)
- 3.3 Kha dzina 'FUWANDIVHO' mukungedzeli o shumisa thekheniki-de? Sumbedzani na mushumo wayo kha khungedzelo iyi. (2)
- 3.4 Nangani phindulo yoneyone kha mutevhe wo nekedzwaho.
Nga u shumisa ipfi 'vhibva' kha mutaladzi wa 3, mukungedzeli u khou ṭoda ri tshi ṭalukanya uri ...
A vhagudisi vha hone vho bikiwa vhukuma.
B vhagudisi vha hone vha na ndivho yo dziaho vhukuma.
C vhagudisi vha hone vha tou phuphuledza ndivho.
D A na C. (1)
- 3.5 No ṭalela nyolo ya khungedzelo iyi, ni vhona mukungedzeli o swikelela kha u lwa na u shayea ha mishumo kha vhaswa? Tikedzani phindulo yanu nga mbuno THARU. (3)

[10]

MBUDZISO YA 4: U PFESESA ZWIṂWE ZWIBVELEDZWA ZWA VHUDAVHIDZANI

Talelani khathuni (TSHIBVELEDZWA TSHA E) i tevhelaho uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo disendekaho khayoy.

TSHIBVELEDZWA TSHA E

[Tshiko: www.google.co.za]

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA E

- 4.1 No talela iyi khathuni, ni vhona i tshi ni gudisa mini? (1)
- 4.2 No talela FUREME ya 3, NWANA WA 3, ni nga ri mini nga vhudipfi hawe no sedza mbonalo yawe afho kilasini? (1)
- 4.3 Talutshedzani zwi khagala uri FUREME YA 1 na FUREME YA 3 dzi fhambana hani. (2)
- 4.4 Nangani phindulo yoneyone kha mutevhe wo nkedzwaho.
Kha FUREME YA 1, hu na lisala. Lushaka lwa ili lisala ndi ...
A lisumbi.
B lisumbavhune.
C lisalavhunzhi.
D lisalatshivhalo. (1)
- 4.5 Talelani fureme ya 1.
Ndi vhufhio vhudifhinduleli vhune ha khou taniwa nga fureme iyi? (2)
- 4.6 U ya nga kuvhonele kwanu, ndi zwifhio zwine na nga eletshedza musi no sedza nyimele ine ya khou bvelela kha FUREME YA 3? Bulani ZWIRARU. (3)

[10]

MBUDZISO YA 5: KUSHUMISELE KWA LUAMBO NGA NDILA YONE

Vhalani TSHIBVELEDZWA TSHA F uri ni do kona u fhindula mbudziso dzo disendekaho khatsho.

TSHIBVELEDZWA TSHA F**VHASWA VHA RE NA MBONELAPHANDA**

- 1 Muana^{lo} ndi muthannga wa mu^haga a sa fuⁿⁱho u dzula nga ^{na}la. O ya a luvha thavhani nge a vha e na mu^humbulo wa u ^{to}da u di^bveledza kha sia la v^hulimi, a mbo di tshetshelwa t^{si}mu i si na v^hukono. Muana^{lo} zwiliⁿwa zwawe zwo vha zwi tshi tou titima v^hukuma. O vha e na tshomedzo dzo^{the} dzo teaho mushumo uyo. Muvhuso wone wo mu 5
lambedza nga manyoro wa dovha hafhu wa mu bwela na ma^{di} a u sheledza.
- 2 O vha thuthuwedzo khulwane kha vha thangana yawe. Vho ri u v^hona maitele awe na vhone vha vha na dzangalelo la v^hulimi, wa tou vha mupfufhi u si mphire henefho muvhunduni. Vhaswa vho v^honala vho 10
dzimela ndala hu si na a no sika. Duvha la tshivhidzo vhamusanda vho vha vho takala vha tshi v^hona nveledziso i re shangoni lavho. Vha fhedza nga u zwa vhe: 'Isani phanda nga u ralo, **lupfumo lu mavuni.**'

[Zwi bva kha: *Thimu ya Vhatoli*]

MBUDZISO: TSHIBVELEDZWA TSHA F

- 5.1 Kha mitaladzi ya 3–4, hu na maipfi mavhili ane a vha mapharonimi.
A nwalululeni e mafhungoni MAVHILI a pfalaho e na tou divhumbela. (2)
- 5.2 Mafhungo asia:
'Muana^{lo} zwiliⁿwa zwawe zwo vha zwi tshi tou titima v^hukuma. O vha e na tshomedzo dzo^{the} dzo teaho mushumo uyo.'
- Tanganyani mafhungo a re afho ntha uri ni vhumbe fhungotserekano li pfalaho. (2)
- 5.3 Fhungo asili: 'O vha thuthuwedzo khulwane kha vha thangana yawe.'
Isani fhungo li re afho ntha kha tshifhinga tshi daho. (1)

- 5.4 Kha mutaladzi wa 13, hu na limudi la ndaela/lilaeli.
Li topoleni ni dovhe ni li shumise fhungoni li pfalaho. (2)
- 5.5 Fhungo asili:
'Duvha la tshivhidzo vhamusanda vho vha vho takala.'
Nwalululani lifurase lo swifhadzwaho/talelwaho li kha khanedza. (1)
- 5.6 Lifurase asili: 'Lupfumo lu mavuni.'
U ya nga kuvhonele kwanu, ni vhona ili lifurase li tshi nga shandukisa hani kuhumbulele kwa vhaswa malugana na buḏo la vhulimi? (2)
[10]

THANGANYELO YA KHETHEKANYO YA C: 30
MARAGAGUTE: 70

